

EFTERTRYKKETS KONGE

Nogle blade af eftertrykkets og Johann Thomas Trattners historie

Af Aleks. Frøland

Gutenberg gjorde sin opfindelse på et tidspunkt, da laugsvæsenet stod i flor og håndværkerne, støttet på traditioner og detaljeret udformede vedtægter, nidkært vågede over deres rettigheder. Den bagved liggende tanke var ønsket om beskyttelse, mod overgreb udefra og konkurrence indefra.

Det ligger nær at antage, at forestillinger som dem, hvoraf laugsvæsenet var udsprunget, med det samme har vundet indpas hos bogtrykkerne. Deres nærmeste forgængere, skrivere og illuminatorer, var i hvert fald organiserede, hvor forholdene, som i Paris, var store nok dertil, og for salg og udlån af håndskrifter havde der ved universiteterne i et par hundrede år eller længere eksisteret nøje forskrifter og taxter. Brug for beskyttelse fik bogtrykkerne med det samme: *eftertryk* – i nyere tid efter engelsk forbillede ofte kaldet *pirattryk* – er så gammelt som bogtrykkerkunsten selv.

Den ønskede beskyttelse gav datidens almindelige lovgivning ikke. Ikke engang den stærkt udbyggede romerret havde beskæftiget sig med forfatteres eller håndskrifers retsstilling, og heri var der ikke sket nogen forandring siden. Der skulle, regnet fra Gutenberg, gå 250 år, før verden i England fik det første tilløb til en forfatterlov. Da laugsvæsenet heller ikke kunne give det nye fag tilstrækkelig beskyttelse, fordi bogtrykkerne for at opnå fornøden afsætning af deres frembringelser blev tvunget til at opsøge markeder langt borte fra produktionsstedet, måtte allerede Gutenbergs nærmeste efterfølgere gå andre veje og kom hurtigt ind på *privilegiesystemet*.

De privilegier, de eventuelt opnåede at få tildelt, var af flere slags. Det ældste, der kendes, blev udstedt i Venezia 1469 og gav tyskeren Johann von Speyer (Johannes de Spira) en femårig eneret til at udøve sit håndværk i dogestaden. På grund af sin tidlige død kom han kun til at nyde godt af det et par måneder. Til bevillinger af denne art var der paralleller inden for andre fag, og de synspunkter, de udsprang af, fik vel strængt taget først dødsstødet gennem det 19. århundredes næringslove.

Eftertrykkets konge

Mere i det nye fags ånd var de privilegier, der for et visst territorium og/eller åremål gav en bogtrykker eneret til at fremstille og sælge bestemte, navngivne værker eller visse kategorier af udgivelser. Bevillingerne indeholdt forbud mod eftertryk, der, hvis de alligevel forekom, straffedes med pengebøder. Privilegier af denne type kendes i det tysk-romerske rige fra 1511, udstedt af „den sidste ridder“, kejser Maximilian I. Andre privilegieudstedende instanser var paven, de enkelte landsherrer, byers magistrater. Den ydede beskyttelse var ikke af forfatterretlig, men af industriel-kommerciel natur, et monopol.

Privilegiernes værdi var fra første færd begrænset; retsmaskineriet havde ikke så lange arme som i dag. Navnlig var værdien problematisk i et så løst sammenføjjet statssamfund som det tyske med dets „Vielländerei“. Enkeltlandene var ikke altfor ivrige efter at gå centralmagtens ærinde, snarere havde de forskellige landsherrer deres fornøjelse af at spille kejseren i Wien på næsen. Nogen har sagt, at kejsermagtens skiftende styrke eller svaghed ligefrem lader sig aflæse på privilegievæsenets smalle udsnit af det tyske næringsliv. Stod kejseren stærkt, var privilegierne mere værd, end når han stod svagt. I praxis var kejserlige privilegier altså til behersket nytte, og det hjalp ikke meget, at der i 1569 i Frankfurt a. M., den dengang vigtigste bog-messeby, blev nedsat en kejserlig „bogkommission“ med overvågelsen af privilegievæsenet som hovedopgave. Senere blev kommissionen et redskab i censurens tjeneste. Til ubetinget gavn for frankfurtermessen blev den i øvrigt ikke. Kommissionen var et organ på både godt og ondt – den blandede sig i for meget – og har fået noget af skylden for, at Frankfurt ikke kunne klare sig over for Leipzig som messeby. Den eksisterede til 1806, da det tysk-romerske rige opløstes af Napoleon.

Forklaringen på modsætningsforholdet mellem kejsermagten og enkeltlandene på privilegievæsenets område må bl. a. søges i den handelspolitiske tankegang, der kulminerede i det 17. og 18. århundredes merkantilisme. Det gjaldt om at opmuntre og fremme den stedlige foretagsomhed og derved hindre, at penge unødvendigt gik ud af landet. De lokale myndigheder stod som følge heraf jævnlig på eftertrykkernes side, men dette til trods blev der dog nogen beskyttelse tilbage, og i hvert fald havde tildelingen af et privilegium reklamemæssig værdi. Det betød en viss garanti for udgivelsens autenticitet, men også kun en viss, fordi pirattrykkere og -forlæggere til tider drev deres frækhed så vidt, at de i deres plagiat medtog oplysningen om privilegerin-

gen og derved gav det udseende af, at også deres produkter kom fra den rette sæbekælder. *Cum privilegio* blev en misbrugt vending.

Heelt fuglefri var de ikke-privilegerede udgivelser. De havde ikke andet værn end den almindelige anstændighedsfølelse, og hvor lidt eller meget den er værd i forretningsmæssige anliggender, er datiden ikke ene om at afgive eksempler på. Ganske vist blev eftertrykkernes adfærd skarpt fordømt af etisk tænkende personer – Luther fx var ude efter dem, og der er ingen grund til at tro, at han har sparet på krudtet i sine udtalelser –, men nogen entydig retsopfattelse herskede ikke på området. Eftertrykkerne kunne henvise til, at de øvede deres gærning med myndighedernes velsignelse, og moralsk blev eftertrykket forsvaret helt ind i oplysningstiden. Os forekommer deres tankegang spidsfindig og krøllet, som når de fx hævdede, at aftryk i et andet format end originaludgavens ikke var at anse som eftertryk, men de har naturligvis et rimeligt krav på at blive bedømt efter deres samtids forudsætninger.

Besmykkende eller undskyldende forklaringer kan dog ikke tilsløre den kendsgærning, at eftertryk var og blev tyveri. Særlig iøjnefaldende var dette i de tilfælde, hvor en forlægger havde betalt lærde for at besørge kommenterede udgaver af klassiske værker, redigere ordbøger m. v. Eftertrykkeren, der ikke havde haft sådanne udgifter, fik en væsentlig konkurrencemæssig fordel og benyttede den til at undersælge originalforlæggeren. Hvor ingen af dem betalte honorar, sloges de mere på lige fod. Men så længe bogproduktionen var ringe af omfang og bogkøberne få, var der sat naturlige grænser for eftertrykkets økonomiske muligheder.

Den store chance fik eftertrykkerne i 1700-årene, da den tyske nationalliteratur opstod, og der skabtes værker, som det var umagen værd at stjæle, samtidig med at markedet for bøger som følge af den indsættende oplysningstid udvidedes stærkt. De nye forfattere var så ombejlede, at de kunne forlange honorar for deres bøger, og priskløften mellem originaludgaver og eftertryk blev større. Originalforlæggerne satte sig til modværge ved at forbedre deres bogudstyr (intet er så galt, at det ikke er godt for noget) og ved så hyppigt som muligt at udsende ændrede udgaver, men begge dele kostede penge, det sidste bl. a. på grund af de små oplag. Bogpriserne steg endnu mere, så bøger dengang virkelig var dyre.

Eftertrykkets konge

Alligevel var tiden, navnlig efter århundredets midte, bogindustrien gunstig. Perioden var, siger Egon Friedell i sin kulturhistorie, gennemført literær. Alt var hjemfaldet til boglig behandling: staten, samfundet, religionen. Man talte og bevægede sig, man hadede og elskede literært. Alle vigtige livsytringer fandt skriftlige udtryk; alt skete *ved* papir, *for* papir. En sand læsemani greb alle stænder, lejeviblioteker opstod, bogen i lommen blev en del af toilettet. Frederik den Store sagde, at han hellere ville have skrevet Racines *Athalie* end have vundet syvårskrigen, og umiddelbart efter nederlaget ved Kolin satte han sig til at skrive vers og epigrammer. En dødsdømt kvinde forlangte ved skafottets fod pen og papir, så hun kunne nå at nedfælde nogle mærkværdige tanker, hun lige havde fået.

Det hjalp ikke originalforlæggerne meget, at flere og flere indsigtfulde personer tog deres parti og fordømte piratudgaverne; bogkøbernes store skare handlede sort, når det var til deres fordel. Iøvrigt tog eftertrykkerne ikke stiltiende mod de klø, der haglede ned over dem. Når deres anklagere skrev om ret og billighed, forsvarede de sig ikke mindst med, at de var bogkøbernes sande venner og efter ævne værnede dem mod „monopolisternes“, d. v. s. originalforlæggernes, prisfordyrende fremgangsmåder.

Nogle af forfatterne tog direkte eller indirekte deres udbytteres parti. I *Dichtung und Wahrheit* skriver Goethe, at i 1700-tallets begyndelse betragtes det som simoni, σ : handel med hellige ting, hvis en forfatter lod sig betale for digteriske værker, mens det åbenbart nok kunne gå an at oppebære honorar for skrifter af anden art. Adolf v. Knigge, der som forfatter til *Über den Umgang mit Menschen* burde vide besked med, hvad der sømmede sig og hvad ikke, gik kraftigt i rette med de skribenter, der ville gøre det at skrive til et levebrød. Han ræsonnerede, at den, der skrev for penge, næppe kunne sigte mod udødelighed. Selv nøjedes han med et beskedent honorar for sit berømte værk og så stort på, at det flere gange blev eftertrykt; måske har han taget det som en reklame, sådan som franske forfattere siges at have gjort det, når deres bøger blev eftertrykt i Amsterdam.

Flertallet af de tyske boghandlere stod – og måtte efter deres forudsætninger stå – på eftertrykkernes side. Ofte fuskede de selv i faget, der hen i århundredet fik sit særlige navn, „Schmiederey“ (*Schmieder*, eftertrykker, *schmiedern*, at eftertrykke), opkaldt efter Tysklands folkekæreste piratforlægger, CHR. GOTTLIEB SCHMIEDER i Karlsruhe. Boghandlerne holdt sig for

det første til, at eftertryk havde generationers hævd og nød godt af de højeste myndigheders velvilje. De så desuden i afskaffelsen af eftertryk en fare for en anden kær nedarvet handelsform, byttehandelen („Change“); hvis de ikke som eftertrykkere kunne fremstille egne forlagsartikler, ville de i samhandelen med andre forlæggere ikke have noget at bytte med, og at skulle købe bøger „netto“ var, som det senere skal belyses, efter den herskende opfattelse en sikker vej til ruin. De måtte derfor også modsætte sig den begyndende arbejdsdeling mellem forlag og sortiment („boghandler“ betød både forlægger og sortimenter, hvad der bør have i erindring, når den Goethe tillagte udtalelse: „Die Buchhändler sind alle des Teufels; für sie muss es eine eigene Hölle geben“ citeres). Endelig var boghandlerne nok alle tyskere, men dette afholdt dem ikke fra at betragte deres standsfæller i andre tyske stater som udlændinge, og tanken om international retsbeskyttelse for bøger var i hvert fald tiden fremmed; blandt „die Auswärtigen“ var de moderne tænkende boghandlere og forlæggere i Leipzig, dengang Tysklands åndelige hovedstad, direkte forhadte.

Efterhånden som 1700-tallet skred frem, udviklede forholdene inden for den tyske boghandel sig mer og mer til en alles krig mod alle. Fagets forskellige fraktioner og personer sloges, gammelt og nyt brødes. Det var på denne kampplads, at „eftertrykkernes konge“, østrigeren JOHANN THOMAS TRATTNER, noget over midten af århundredet gjorde sin entré. Det skete med manér.

Som operationsbasis for en eftertrykker var Østrig velegnet. Landet lå af-sides, med en boghandel der siden modreformationens dage havde isoleret sig fra den øvrige tyske; salgschefer, hvis de havde existeret, ville kun have haft brug for få nipsenåle til Østrigs-kortet. Den østrigske litteratur og bog-avl var ringe af omfang, mulighederne for repressalier fra modpartens side tilsvarende små. Det fra hof og adel udgående åndsliv havde i årtier været mere italiensk- end tyskpræget, men med MARIA THERESIA (1740-80) kom tyskheden atter i højsædet. Der blev brug for tyske bøger, og da de ting, som publikum ønskede at læse, udkom uden for Østrig, måtte de enten indføres eller som eftertryk produceres på stedet. Med det herskende merkan-tilistiske syn på næringslivet var afgørelsen på forhånd givet. Religiøse hen-syn spillede ind; det stærkt katolske Østrig kunne nok få lov til at læse

Eftertrykkets konge

Johann Thomas Trattner. Maleri af Joseph Hickel 1770, stukket af I. Ern. Mansfeld 1781.
Det østrigske Nationalbiblioteks portrætsamling.

Aleks. Frøland

Klopstock fx, men det måtte ske i katolsk tilskårne udgaver – en fremgangsmåde, som Klopstock protesterede mod i et brev fra Lyngby i 1767. Endelig var en østrigsk bogproduktion ønskelig som led i den enevældige kejsermagts forherligelse.

Alle disse muligheder forstod Trattner glimrende at udnytte. Han var intelligent, en utrættelig arbejder, fuld af initiativ, dristig, organisatorisk begavet og en mester til at skaffe sig beskyttere. Ikke for ingenting valgte han *labore et favore*, ved arbejde og gunst, som valgsprog. Ved sin etablering som selvstændig i 1748 kom han straks godt i gang, men navnlig efter en audiens i 1750 hos kejserinden syntes alt, hvad han foretog sig, at stå i heldets tegn, og den af konkurrenters misundelse fremkaldte modgang forstod han dygtigt at afparere.

Ingen gode feer havde stået om Trattners vugge og spået ham fremgang i livet. Han blev født i 1717 (datoen opgives forskelligt) i Johrmannsdorff i Ungarn som søn af fattige bønder. Moderen døde, da hun gav ham livet, faderen to år senere. Den fattige krudtmøllerfamilie i Wiener-Neustadt, der tog sig af hans opdragelse og uddannelse, var altså ikke, som det nogle steder står at læse, hans rigtige forældre. Bogtrykkervejen kom han ind på ved en tilfældighed. Før at bøde på plejeforældrenes små indkomster var han som dreng keglerejser i en beværtningshave, hvor han lærte nogle typografer at kende og gennem deres snakken shop fik interesse for faget. Han blev sat i lære i barndomsbyen hos bogtrykkeren Samuel Müller enten 1732 eller 1735; igen er der uoverensstemmelser mellem kilderne. 1739 drog han til Wien for at uddanne sig yderligere og fik arbejde som sætter hos hofbogtrykkeren Peter van Ghelen.

1748 købte han et fra gammel tid anset, men nu misrøgtet trykkeri, Jahnsche Druckerei i Schottenhof i Wien, og betalte det med 3500 af de 4000 gylden, han lånte af en urtekræmmerven. Trattner gik energisk i gang med at oparbejde virksomheden, der var forladt af kunderne og kun disponerede over „drei Pressen und andere Appertinentien“. Det var typisk for ham, at han for at sikre sig de himmelske magters bevågenhed skænkede indtægten af sit første arbejde til de fattige. Tryksagen var en af en abbed forfattet bøn, og lønnen udeblev ikke; hans venstre hånd er næppe blevet holdt i uvidenhed om, hvad den højre foretog sig. Andre gejstlige betroede ham deres arbejde, og han fik velyndere, blandt dem en senere hoffysikus, der

Eftertrykkets konge

satte ham i forbindelse med kejserindens livlæge og yndling, den af det datidige østrigske kulturliv højt fortjente hollænder GERHARD VAN SWIETEN, som formidlede den foran nævnte, lykkebringende audiens.

Ved arbejde – hans faglige dygtighed var ubestridelig – og gunst skaffede Trattner sig en strøm af privilegier. Han, der kom til at krænke så mange andre menneskers rettigheder, var en svend til at sikre sine egne. Der gik ikke et år, uden at der faldt noget af til ham. I 1749 var han blevet universitetsbogtrykker, og i 1752, da en ny skoleordning så lyset, fik han privilegium på at trykke og forlægge de heraf nødvendiggjorte bøger. I 1751 udnævntes han til hofboghandler og fik året efter bevilling til at åbne en boghandel i Wien, i 1754 blev han hofbogtrykker og fik hoffets trykarbejder overladt. I 1752 grundlagde han med flerårig offentlig støtte et skriftstøberi, og i 1761 udvirkede han et forbud mod indførsel af udenlandsk typemateriale, idet han forpligtede sig til at levere sådant materiale til de priser, som køb i udlandet med tillæg af fragt og told ville betinge. Skønt der kom alvorlige klager over kvaliteten af hans varer, blev privilegiet fornyet i 1772, men dog til sidst (i 1782) ophævet. I 1755 forstrakte det offentlige ham med et lån på 15.000 gylden, og i 1762 opnåede han eneleverancen af papir til kancellierne. Formodentlig blandt andet derfor anlagde han 1767 og 1768 papirmøller. Da han i 1759 byggede sit „typografiske palads“, en af Wiens seværdigheder, hvor han i bogtrykkeriet efterhånden beskæftigede 200 mand, havde kobberstikkeri og -trykkeri, skriftstøberi og bogbinderi, nød han som så ofte før godt af hoffets indflydelse. Det formelig regnede ned over ham med begunstigelser, listen her havde kunnet gøres væsentlig længere.

Men han var også en mand, der forstod kunsten. I 1751, året efter audiensen, indsendte han til kejserinden en udførlig plan til ophjælpning af den østrigske boghandel og fik tilsagn om virksom støtte. I 1758 havde hans etablissement, der dengang endnu ikke var flyttet til de nye flotte omgivelser, besøg af kejseren, og senere lyksaliggjorde selve kejserinden ham med sin nærværelse. Kronprinsen og dennes yngre brødre fik undervisning i bogtrykket hos ham, og Maria Theresia var fadder til flere af hans børn.

Strålerne fra nådens sol bevirkede, at han i 1753 fik tildelt adelsprædikatet „Edler von“ og af grammatiske hensyn fik et „n“ føjet til sit navn (Trattner); eftertiden er dog blevet stående ved den oprindelige form. Da Joseph

Aleks. Frøland

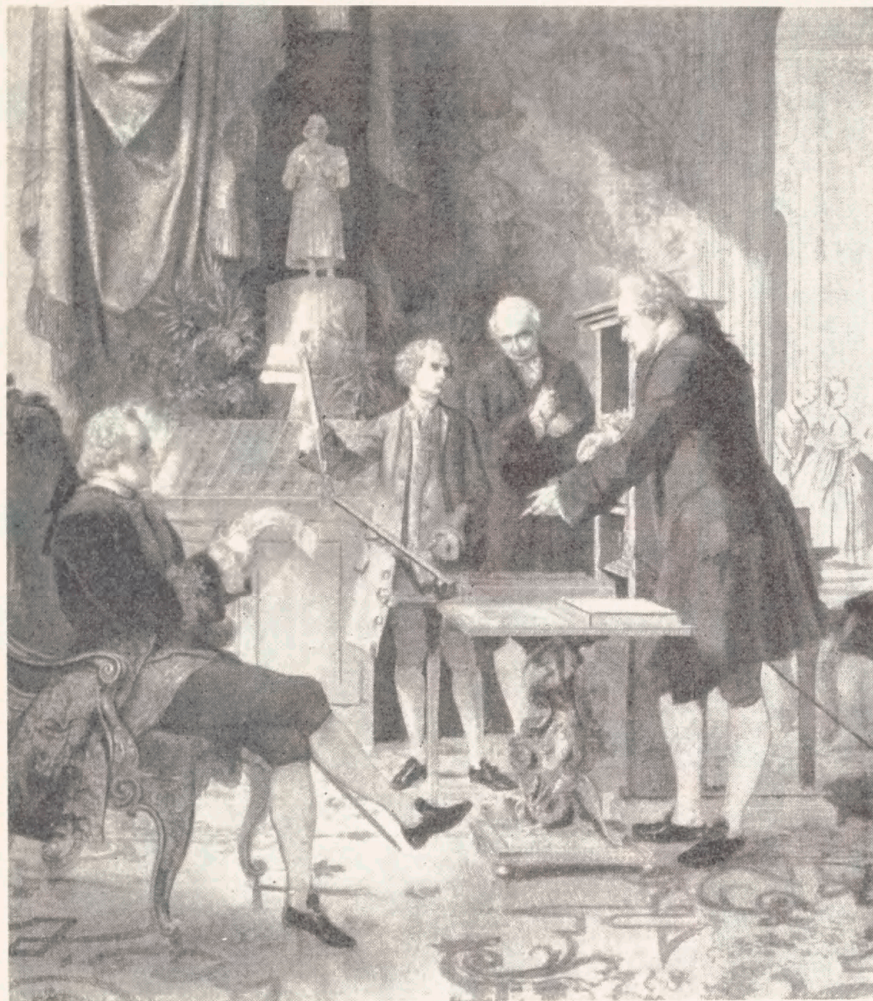
II 1764 i Frankfurt a. M. kronedes som romersk konge, ophøjedes Trattner i *Ritterstand des Heiligen Römischen Reiches*, og i 1790 ved Leopold II's kroning som konge af Ungarn blev han optaget i den ungarske adel; samme år indtrådte han i den nedreøstrigske landdag.

Det var uundgåeligt, at Trattner måtte få misundere, så meget mere som hensynsfuldhed ikke var hans stærke side. Med van Swieten, som han skyldte så meget, blev han uven i 1759, da han trådte ham over tærne ved udgivelsen af en bog. Denne rettænkende mand fandt sig foranlediget til at advare kejserinden mod yderligere begunstigelser, men en forsoning kom i stand. Senere gik det atter galt. Trattner havde tilsidesat et af van Swieten fremkaldt påbud om at udelade den astrologiske del af sine kalendere (kan hans sans for, hvad folk ønskede, have ledt ham på vildspor?), og denne gang blev livlægen så fortørnet, at han gik til kejserinden med sin vrede. Trattner faldt eftertrykkeligt i unåde, og han menes ligefrem at have frygtet landsforvisning.

Beretningen om, hvordan han klarede frisag, er en ren *sob story*. Ved en kammerjomfrus hjælp skaffede han sig adgang til en sal, som kejserinden plejede at passere på vej til messen og hvor hendes og hendes salige gemals billeder var ophængt. Da kejserinden så Trattner, vendte hun hovedet bort, og heller ikke hjalp det, at han faldt på knæ og tryglende bad om nåde. Men så kastede han sig ned foran den døde kejsers portræt og udråbte: „Altså er med dig, nådige kejser Franz, barmhjærtigheden forsvundet fra jorden! O, hvis du havde levet, ville bønnehørelse have været mig viss!“ Det virkede. Kejserinden blev rørt til tårer og tilgav. Historien lider af den indre usandsynlighed, at salen ikke kan have været lang nok, når alt dette skulle ske, mens den ikke-standsede kejserinde var derinde.

I den vidtspændende organisation, Trattner på overraskende kort tid byggede op, var der sørget både for produktion og distribution. Foruden to trykkerier i Wien fik han efterhånden fem i andre byer, boglader i otte eksklusive Wien og bogdepoter i endnu flere, bl. a. i Leipzig og Frankfurt a. M. Denne sidste by havde på det nærmeste udspillet sin rolle som messeby, men var stadig en vigtig stabelplads for den sydtyske boghandel. Det nærmest svimler for en, når man gør sig klart, hvor meget han før telefon og telegraf og med et langsomt postvæsen kunne skaffe sig overblik over.

Eftertrykkets konge

Så fint gik det til, når en kronprins, den senere Joseph II (midt i billedet) i 1700 årene modtog undervisning i bogtrykkerkunsten. Trattner står yderst til højre, personen mellem ham og prinsen er en ærkehertug, den siddende herre dennes overhofmester. Billedet er en rekonstruktion, skåret i træ efter en skitse af Leander Russ.

Nogle bemærkninger i litteraturen om ham fremkalder da også det indtryk, at han til sine øvrige egenskaber har føjet ævnen til at vælge medarbejdere. En af disse, CHRISTIAN GOTTLIEB KLEMM, født i Sachsen 1736 og student fra Leipzig og Jena, der var korrektør hos Trattner 1759-62, får æren af for alvor at have ført ham ind på eftertryksvejen.

Gennem de østrigske myndigheders ønske om med alle midler at skaffe landet en litteratur og at opbygge en indenlandsk bogproduktion lå vejen for så vidt afstukket for ham. Maria Theresia var utilgængelig for forestillinger om eftertrykkets skadelighed, men også hendes søn og medregent, oplysningskongen JOSEPH II, af hvem man havde ventet bedre, så realpolitisk på forholdet og havde ikke tålmodighed til at afvente tilblivelsen af en østrigsk litteratur. Han stak så dybt i merkantilistisk tankegang, at han betragtede eftertrykket som et rent *negotium*, en handelsvare, som han ikke ønskede at forholde sit lands næringsliv, og da man i et indlæg mod eftertrykket appellerede til hans ædlere følelser ved at stille ham varigt ry som videnskabens sande beskytter i udsigt, skrev han i en randbemærkning: „For at blive rost af journalister og besunget af digtere giver jeg ikke mit folk til pris for [„udenlandske“] have syge boghandlers egen nytte.“ Han var anti-monopolist i ordets særlige boghandlermæssige betydning som de værste eftertrykkere. Ellers havde det jo været ham let at føje en forordning om eftertrykkets afskaffelse til de ca. 17.000, han alt i alt udstedte.

Begunstigelse af en enkelt forlægger må iøvrigt have været noget naturligt for Joseph II, hvis mål var at centralisere alt, så hvorfor ikke også bøgerne? Det var i hans tid som medregent, at Østrig (1772) fik det endnu bestående statsforlag for skole- og lærebøger. Han ønskede på kortest mulige tid at delagtiggøre sine undersåtter i oplysningens goder, og mens hans bestemmelser med hensyn til universitetet var til skade for dets virksomhed, roses han for sin omsorg for folkeskolerne, hvis indsats dog også prægedes af tvangsoplysning. Læseplanerne var i den grad fastlåste, at man i Wien på minuttet vidste, efter hvilken side i lærebogen der i det givne øjeblik undervistes i samtlige monarkiets skoler. Trattner, der røbede så store anlæg for systematisk udbyggede samleværker, kan ikke andet end have tiltalt systematikerne på tronen.

Eftertryksvejen var ikke blot afstukket, den var godt tilkørt af Trattners forgængere og samtidige. I Holland, i Schweiz, i Sydtyskland og i Berlin sad

Eftertrykkets konge

der flittige og foretagsomme piratforlæggere, og til at begynde med var det især mod dem, at eftertrykkets fjende nr. 1, PHILIPP ERASMUS REICH (1717-87), og hans kampfæller i Leipzig og andetsteds rettede deres skyts. De skulle snart blive alvorligt engagerede på den østrigske front.

Reich, der her kun kommer ind i billedet som Trattners modstander, men som til enhver tid kan fortjene en selvstændig behandling, regnes med rette den dag i dag som en af tysk boghandels mærkesmænd. Fagets „nyere tid“ tager ligefrem sin begyndelse med ham. Han blev den unge tyske literaturs hovedforlægger og fik som Trattner et tilnavn, blot at det blev givet ham af beundrere og var af hædrende natur, „boghandelens fyrste“. Han betalte sine forfattere honorar og vel at mærke tidens højeste, han forfulgte eftertrykket med utrættelig nidkærhed, han var „Nettohändler“, d. v. s. at han bekæmpede den forældede byttehandel og kun udleverede sit forlag pr. kontant eller med kortvarig kredit, han gav en realistisk rabat. Navnlig de to sidste momenter måtte gøre ham forhadet af de mere gammeldags tænkende boghandlere. De var vant til at kunne tilbytte sig en væsentlig del af deres bogbehov mod egne forlagsartikler, som de jo havde til fremstillingspris, ca. en trediedel af bogladeprisen, og når de nu skulle *købe*, med usle $16\frac{2}{3}\%$, i bedste fald 25% , og praktisk taget kontant betaling, skete der et så voldsomt indhug i deres fortjeneste, at fallitten forekom dem uundgåelig. Allerede ved en indskrænkning af byttehandelen til tre femtedele af omsætningen og med to femtedele købt „netto“ var bogsalg urentabelt, hævdede de, og med en større og større forskydning mod nettokøb kom de heelt i lommen på den blodgriske Reich og hans ligesindede. Bogsalg blev et lotteri, hvor alle gevinsterne var forbeholdt nettohandlerne, alle nitterne de andre boghandlere. Trattner dyrkede selvfølgelig også byttehandelen, og med henblik på udvidelsen heraf foretog han 1764 en rejse til Italien, Frankrig, Holland og England, hvor han opsøgte de største forlagshuse.

Den umiddelbare følge af Reichs opræden var en stimulans til eftertrykket: han skaffede de bøger frem, som publikum ville have, pirattrykkerne eftertrykte dem til de priser, publikum ville betale, og med den fortjeneste til boghandlerne, som disse anså for nødvendig. Det fremgår med tydelighed af Trattners reaktion. I 1750erne havde han på Leipzigermessens henvisning til de høje transportomkostninger krævet $33\frac{1}{3}\%$ rabat, men fået blankt afslag; til ham som til alle andre var rabatten $16\frac{2}{3}\%$. Stillet

heroverfor erklærede Trattner, at så så han ingen anden udvej end at eftertrykke de udgivelser, han mest havde brug for. Måske er der noget om, som det er blevet sagt fra østrigsk side, at Leipzigerne havde handlet kloge, hvis de havde vist større forhandlingsvilje.

Det er fra et af Trattners besøg i Leipzig, at der fortælles følgende historie: Ved *table d'hôte* kom Trattner i diskussion med boghandleren og forfatteren CHRISTOPH FRIEDRICH NICOLAI (1731-81) fra Berlin, som Trattner havde eftertrykt.

- Hvad strafbart begår jeg egentlig? spurgte han. Jeg har købt Deres bog, den er altså min, og efter vore love kan jeg gøre med den, hvad jeg vil - læse den, give den bort, skrive den af, eftertrykke den.

På dette svarede Nicolai ikke, men lod tilsyneladende sagen falde. Da de rejste sig fra bordet og Trattner tog hat og stok og ville sige farvel, sagde Nicolai:

- Det er en udsøgt smuk stok, De har der. Kan jeg købe den?

- Gærne. Jeg har anskaffet mig den i Augsburg, og da jeg på rejsen hjem kommer dertil igen, kan jeg købe mig en ny.

Handelen kom i stand, Nicolai betalte, overtog stokken og bevæbnet med den greb han Trattner i kraven for at prygle ham.

- Hvad i alverden er meningen?

- Er stokken måske ikke min? Har jeg ikke købt og betalt den, og kan jeg ikke ifølge Deres opfattelse gøre med den, hvad jeg vil?

Tililende lagde sig imellem, og til dem sagde Nicolai: - De kan være rolige, mine herrer. Hr. Trattner er eftertrykker, og jeg har blot villet bevise ham hans anskuelsers rigtighed.

Krigen mellem Trattner og Reich, for kun at nævne hovedkombattanterne, mellem „nettohandlerne“ (de moderne tænkende forlæggere, hvis hjemsted især var Leipzig) og „rigsboghandlerne“ (tilhængerne af de gamle tilstande, mest ikke-sachser) blev lang og hård. Hverken Trattner eller Reich oplevede dens afslutning, som først kom, da Østrig og Preussen i 1832 og det tyske forbund i 1835 gjorde eftertrykket lovløst. En opregning af alle krigens faser ville blive lang; læsere, som er interesseret i enkeltheder, henvises til Friedrich Kapp og Johann Goldfriedrichs fire tykke bind store *Geschichte des deutschen Buchhandels*. Kun til nogle få træk kan der her blive plads.

Skizzirter Plan

Zur allgemeinen Verbreitung der Lektur in den k. k. Staaten durch wohlfeile Lieferung der Bücher für alle Fächer der Wissenschaften.

Wir legen hier dem geehrten Publikum, und besonders den Liebhabern der Litteratur einen Plan vor, der zur allgemeinen Aufklärung, dem großen Lagerwerke unsers menschenfreundlichen Monarchen, sehr viel beytragen soll.

Eine Gesellschaft von Männern, deren Geschäft, und Vergnügen die Wissenschaften hat, haben aus Liebe zu ihren Mitbürgern den Entschluß gefaßt, Sammlungen aus allen Fächern der Wissenschaften herauszugeben; es ist nöthig, uns hierüber bestimmter zu erklären, um zu sagen, **was** wir geben, und **auf welche Art** wir es geben wollen.

Die Fächer der Wissenschaften, über die wir Sammlungen der besten neuesten, und gemeinnützigsten Bücher geben wollen, sind:

1). Die Theologie.

Wir werden mit den besten Predigern, einem **Massillon**, **Bourdaloue**, **Fleischier**, u. f. w. anfangen, und auch **Mosheim**, **Kramer**, **Jerusalem** ic. ic. für die Protestanten liefern.

2). Die beyden Rechte.

3). Die Medicin mit allen ihren Theilen.

4). Die Philosophie.

5). Die Naturgeschichte.

6). Die schönen Wissenschaften.

Wir fangen mit den Werken der Kritik an, als mit **Sulzers Theorie der schönen Künste**, **Home's Grundsätze der Kritik** u. d. g.

7). Die geistliche, und weltliche Geschicht.

8). Die Kriegswissenschaft.

9). Der Wasserbau.

10). Die Kammeralwissenschaften, und Oekonomie u. f. w.

11). Manufaktur- & Fabrikenkenntniß, Kommerzial-, und Finanzwissenschaften.) (12).

Begyndelsen til den i teksten omtalte plan for et bøger fra alle videnskaberne omfattende bibliotek.

Aleks. Frøland

Tiden var skriveglad, og der kom en strøm af pjecer for og imod eftertrykket. Berømte er Franz Joseph Eckebrechts *Defensions-Schrift* fra 1779, der især forsvarede eftertrykket ud fra økonomiske synspunkter, og Johann Stephan Pütters *Der Büchernachdruck* fra 1774, der i mange år var standardværket mod eftertrykket. Hverken Trattner eller Reich var iøvrigt tabt bag af en vogn, når det gjaldt om skriftligt at forfægte deres standpunkter. Trattners vigtigste forbundsfælle var kejsermagten, mens Reich søgte at vinde byen Leipzigs styre for sit syn, men de viise fædre var lunkne; de frygtede, at en for rigoristisk optræden skulle skade Leipzig som kommissionsplads. Et betydningsfuldt træk fra Reichs side var, at han, der havde købt rettighederne til messekataloget, smed Trattners publikationer ud af det, og at han fik transit af eftertryk over Leipzig forbudt. Som modtræk fra Trattner og hans fællers side gennemførte de i 1775 en plan om en særlig eftertryksmesse i Hanau i Hessen, men den fik ringe tilslutning og blev ikke gentaget. Det er karakteristisk, at indbydelser til messen udgik fra den hessiske regering, som lovede de besøgende alle faciliteter.

Hovedslaget mellem Trattner og Reich kom til at stå i 1765, da den sidstnævnte fik dannet et „Buchhandelsgesellschaft“, Tysklands første boghandlerforening, hvis fornemste opgave var bekæmpelsen af eftertrykket. Den fik 56 medlemmer, deriblandt et i København, men særlig ivrige for sagen viste de sig langt fra at være. Samme år i maj udsendte Trattner til de tyske boghandlere et „avertissement“, hvori han tilbød sine eftertryk af de bedste tyske forfattere, efterfulgt i september af endnu et cirkulære af denne art. Han peger på, at de i Schweiz, Øvre- og Nedresachsen samt i det romerske rige udkommende udgaver ved deres forskellige papir og formater vanskeliggjorde det at samle et bibliotek, og at bøgerne desuden var så dyre, at det hæmmede de skønne videnskabers lykkelige fremgang. Grunden hertil måtte søges i privilegierne, i kraft af hvilke forlæggerne kunne udøve et monopol. Hans egne udgaver leveredes i ensartet median-duodez, og for at undgå enhver forfordeling af publikum trykte han pris på bøgernes titelblade, „klar und mit ausgesetzten Ziffern“. Visse forfatteres bøger kunne fås indbundet. Et ordrigt, udateret prospekt, der indbød til prænumeration på et sandt universallibroték – delt i 12 afdelinger, som kunne købes tvangfrit – er gengivet i faksimile i Hermine Cloeters bog, *Johan Thomas Trattner. Ein Grossunternehmer in Theresianischen Wien*. (Graz-Köln 1952). Prospektet begynder

Eftertrykkets konge

Graben i Wien mod Kohlmarkt 1781 (t.h. Trattnerhof). Efter et koloreret stik af E. Schütz.

med at erklære, at biblioteket skal tjene „den almindelige oplysning, *vor menneskekærlige monarks store livsværk*“, og slutter med nogle linjer, der kunne være ført i pennen af oplysningskejseren selv: „Oplysning er vort mål, og den løn, vi sikkert regner med, er, at i løbet af nogle år vil læsningen af gode og nyttige bøger i de k. k. stater være almindelig udbredt og bringe rige frugter.“ Trattner kunne sit kram.

Hvem gik så ud af krigen som sejrherre? I sidste ende naturligvis Reich, selv om han personlig ikke skulle opleve sejren. I et brev må han bittert erkende, at „mod den nu af Kejsarl. Maj. baroniserede boghandler Trattner yder ingen privilegier beskyttelse. Ved hjælp af penge fra hoffet [i Wien] oversvømmer han med sine udgivelser hele Tyskland, og han undser sig ikke for at spille os på næsen i vort eget land.“

Det er tydeligt, at Trattner elskede at skaffe sig faste værdier og at bygge. I 1788 erhvervede han godset Ebergassing ca. 20 km uden for Wien hvor han i 1768 havde anlagt en af sine papirmøller, og 1759 indrettede han i Wiens Josefstadt sit typografiske palads.

Aleks. Frøland

Men hans stolteste forehavende på dette område og på en måde kronen på hans livsværk blev dog opførelsen af *Trattnerhof* på en af Wiens hovedgader, den brede Graben. På grunden lå der en af byens ældste bygninger, Freysingerhof, hvis historie gik tilbage til middelalderen. Den gamle, med tilbygninger overbroderede gård var baroktidens byplanlæggere en torn i øjet. De søgte en bygherre efter deres smag og fandt ham i den rige Johann Thomas Trattner. Den hidtidige ejer blev i 1773 efter langvarigt tovrækkeri nærmest tvunget til at sælge, og samme år påbegyndtes opførelsen af Trattnerhof, der ved sin størrelse og pragt skulle slå wienerne med undren. Huset stod færdigt i 1777.

Dets bygningshistorie er fortalt i et flot udstyret håndskrift, *Summarische Baurechnung des Edlen von Trattnerischen Freyhofes in Wien in der Stadt, am Graben Nro 591 bis 596. Pr. = 389.015 fl. 7 kr.* Indholdet refereres udførligt i Hermine Cloeters bog, og et imponant bygningsværk stiger frem for læserens indre øje. Desværre eksisterer komplekset ikke mere; det blev revet ned i året 1911.

I udsmykningen af Trattnerhofs hovedfacade indgik fire mandsskikkelser i kraftig barokstil, der bar to balkoner. Tre af dem stod med ansigtet mod gaden, den fjerde vendte ryggen til. Om grunden hertil gik der en historie, meddelt i det østrigske biografiske leksikon med påstand om troværdighed:

Mens Trattner endnu var en fattig bogtrykker, forelskede han sig i en smuk adelsfrøken, der boede i et hus over for det gamle Freysingerhof og ofte sad ved et vindue. Der udveksledes blikke, og Trattner var efterhånden dristig nok til at regne med gensidig forståelse. Han opsøgte den skønne og bad om hendes hånd, men fik et hånligt afslag, hvad der sårede ham dybt. Da han mange år efter som en rig og anset mand begyndte sit storbyggeri på Freysingerhofs grund, bemærkede han ved et vindue i huset overfor en ældet dame, der med et melankolsk blik fulgte arbejdet. Det var den skønne fra ungdomsårene, nu mindre stolt. I en billet erklærede hun sig villig til at skænke Trattner hånd og hjerte. (Han var faktisk under opførelsen enkemand i næsten halvandet år). „For sent!“ lød svaret, og til yderligere tydeliggørelse gav bygherren billedhuggeren Kögler besked om at lade en af de fire atlanter vende bagsiden til den engang så knibske dame.

I sin nye gård indrettede Trattner sig fyrsteligt. (I det gamle Wien brugtes talemåden, når en mand førte stort hus: „Er hat's trattnerisch!“). I stue-

Titelblad til den fru Trattner II tilegnede klaversonate af Mozart.

etagen var der en boglade, som i størrelse og fornemhed overgik alt hidtil kendt. På første sal fandtes et efter fransk forbillede indrettet læsekabinet, over hvis bogbestand der 1777 og 1780 blev udgivet kataloger med flere til-læg. Disse læsekabinetter, der i Tyskland skød op som paddehatte, blev i Østrig af censurmæssige grunde forbudt i 1798. Men længe forinden havde Trattner „mit allerhöchster Erlaubnis“ forvandlet sit til et „Casino für den Adel, charakterisierte und andere Personen von Distinction“.

Trattnerhof fik lejere af mange slags, kendte og ukendte, med MOZART som den afgjort mest berømte. Han boede der 1784-90 og afholdt flere sub-skriptionskoncerter i den sal, der havde afløst bygningens privatkapel, da sådanne ved et kejserligt dekret i 1783 blev forbudt.

I Trattnerhof fik Mozart en søn, som husets ejer holdt over dåben, og her fandt Mozart en af sine efter sigende mest begavede elever, hvem han senere tilegnede en klaversonate. Det var den unge fru MARIE THERESE VON TRATTNER, f. von Nagel, der i en alder af 18 år september 1776 blev gift med den 40 år ældre bogtrykker og forlægger. Hun fødte ham flere børn, hvoraf kun en datter overlevede forældrene. Selv døde hun før sin ægtefælle, i 1793. Viel-sen fandt sted halvandet år efter, at Trattner havde mistet sin første hustru Maria Anna, f. Retzenheim, med hvem han fik elleve børn, hvoraf kun en

Aleks. Frøland

søn blev voksen, men døde tidligt. Han igen efterlod sig en søn, JOHANN NEPOMUK THOMAS VON TRATTNERN, født 1776, der 1793 var kommet til bedstefaderens firma og efter dennes død 31. juli 1798 en kort tid førte det videre, men snart med stor dygtighed begyndte at realisere de forskellige værdier.

Den bitre sandhed var, at ved boets opgørelse viste Trattners rigdom sig at være knap så grundmuret, som man havde troet. Men endnu bitrere var det, at der ikke fandtes grundlag for at føre forlaget videre. Trattner havde bygget på eftertryk, og den tid var forbi, da eftertryk kunne bære et levedygtigt forlag.